

ОФОРМЛЕННЯ КНИГ ОСТРОЗЬКОЇ ДРУКАРНІ В ПІСЛЯФЕДОРОВСЬКИЙ ПЕРІОД

Перші видання острозької друкарні «Новий завіт з псалтирем», «Біблія» та «Хронологія» Андрія Римші, зв'язані з ім'ям Івана Федорова¹, не раз привертала увагу дослідників, у тому числі й дослідників книжкового мистецтва.

Значно менше ми знаємо про характер оздоблення острозьких видань наступного періоду, тим більш важливого, що він є сполучною ланкою між діяльністю Івана Федорова і широким розвитком друкарської справи на Україні в XVII ст.

Після від'їзду Івана Федорова острозька друкарня відновлює свою роботу, напевно, в 1583 р. Бібліографією зафіксовано два видання — «Листи» патріарха Ієремії і «Максима инока, како подобает знаменоватися крестным знаменіем», які датуються приблизно 1583—1584 рр., хоч жодне з них не має вихідних даних. Першою точно датованою книгою острозької друкарні післяфедоровського періоду є полемічний твір Герасима Смотрицького «Календарь римски новы», написаний, як сказано в кінці книги, «у Академии Острозькой» і надрукований в 1587 р. Найбільш активно розгорнула роботу друкарня наприкінці XVI ст. З 1594 по 1599 р., тобто за шість років, вона випустила близько тринадцяти книг. З них тільки в одному 1598 р. було надруковано сім книг. Останнє видання острозької друкарні — книга богослужебного характеру «Часослов» — датується 1612 роком.

Це єдине видання, яке вийшло вже після смерті князя Костянтина Острозького. В 1612 р. або трохи пізніше острозька друкарня припинила свою діяльність, бо вже в 1617 р. її матеріали, зокрема шрифти, починають зустрічатися в новозаснованій друкарні Києво-Печерської лаври².

¹ Останнім часом висловлюються думки про те, що до острозьких видань Івана Федорова слід віднести повторне видання львівського «Букваря» 1574 р. Єдиний примірник його знаходиться в Королівській бібліотеці в Копенгагені. Датується острозький «Буквар» приблизно 1580 р.

² Висловлене в літературі твердження, що острозька друкарня продовжувала існувати і після 1612 р. і що в ній у 1640 р. було надруковано «Книгу Никона Черногорця» (див. К. Ковержинський, Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі. «Бібліологічні вісті», 1924, № 1—3), є помилковим. У названій книзі, яка збереглась у кількох примірниках, немає вказівки ні на дату, ні на місце її видання. В рукописному каталозі стародруків бібліотеки ім. Леніна, опрацьованому і складеному А. С. Зерновою, «Книга Никона Черногорця» датована приблизно 1590—1591 роками, з чим повністю можна погодитися. А. С. Зернова, правда, відносить цю книгу не до острозьких видань, а до віленських. Нам здається, це все-таки острозьке видання. І шрифт, і орнамент (книга прикрашена ініціальними літерами і заставкою, виконаними в стилі прикрас острозької «Біблії»), і весь композиційний лад книги нагадують острозькі видання кінця XVI ст.

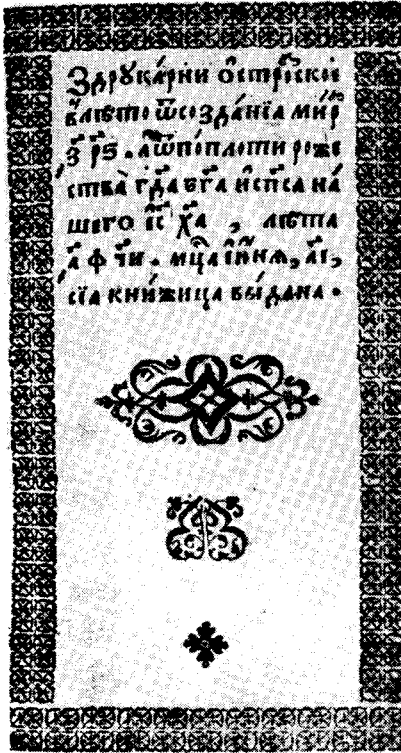
З 1580 по 1612 р. з острозької друкарні вийшло близько 35 видань, в тому числі у післяфедоровський період — 32 видання³. Така кількість зафіксована бібліографією. До нашого часу дійшло приблизно дві третини — 23 книги та листівки. Зібрані вони головним чином у Публічній бібліотеці в Ленінграді. 13 острозьких видань є в українських книго-сховищах, 10 з них знаходяться в Державній публічній бібліотеці АН УРСР.

Характер оздоблення книг острозької друкарні у значній мірі обумовлений їх змістом і призначенням. Майже половину становлять твори

полемічної літератури. Як історичні та літературні пам'ятки полемічні видання, в яких відображено бурхливі події тих часів, мають велике значення. Але щодо мистецтва оформлення книги вони не становлять значного інтересу. Художнє оздоблення їх (вони не призначались для церковного вжитку) відзначається скромністю і стриманістю. Вони мають інколи скромний титул, прикрашений наборним орнаментом, одну-дві заставки і кінцівку. В «Апокрисисе албо отповеди на книжки о соборе Берестейском» 1598 р., одному з найвидатніших полемічних творів острозької друкарні, знаходимо лише кілька невеличких кінцівок. Титул, заставка, узористі ініціальні літери тут відсутні. Текст надрукований в одну фарбу. Рахунок сторінок чи аркушів не ведеться. Початкові сторінки набрані без спуску, заголовки виконані звичайним шрифтом збільшеного кегля.

В іншому важливому полемічному виданні — «Отписе на лист отца Іпатія» (1598 р.) — є титульна сторінка, заставка, яка повторює малюнок орнаментальної смужки титула, і кілька дрібних кінцівок. До речі, титульною цію сторінку в повному розумінні назвати не можна, бо на ній, крім власне вихідних даних, вміщені цитати з книг церковних авторитетів, частину тексту яких навіть перенесено на зворотний бік сторінки.

Може найбільш цікавим є оздоблення «Книжицы в десяти отделах» (1598 р.) — книги послань матріарха Мелетія Александрійського, перекладеної, як сказано в передмові, «на словенский язык». Книга, як і попередні полемічні видання, небагата на прикраси: титул, заставка і кінцівка. Але ці художні елементи, як і складання тексту і верстка сторінок, виконані з любов'ю і мистецьким хистом. Будова титульної сторінки добре продумана. Верхню її половину займає чітко набраний титульний текст, у нижній розміщені одна під одною три різні за вели-

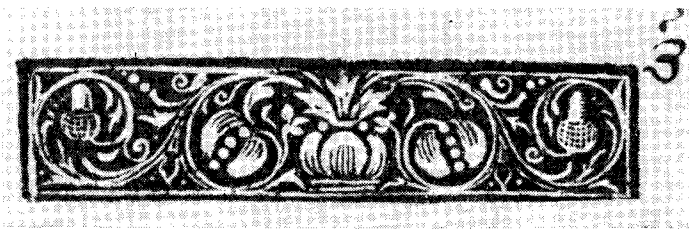
Титульна сторінка «Книжицы в десяти отделах». Острог, 1598 р.

³ Кількість видань острозької друкарні в Українській Радянській Енциклопедії (т. 10, стор. 4)—20 і в першому томі «Історії Києва» (вид. 1960, стор. 178)—18 явно занижена.

чиною рослинні кінцівки. Текст і прикраси оточені стрункою рамкою наборного орнаменту.

Особливо привабливе заставка. Взявши за основу одну з прикрас острозької «Біблії» (арк. 79), художник надав їй мотивам — тонкому стеблу, листкам, плодам граната і жолудя — більш завершеного декоративного характеру, чіткішого орнаментального ритму.

Значно більше уваги приділяли острозькі майстри оздобленню традиційних богослужбових видань — літургійних і повчальних. Книга, призначена для церковного вжитку, повинна була приваблювати прихожан не тільки своїм змістом, але й виглядом, художнім оздобленням. У цьому відношенні цікавим є передусім одне з порівняно ранніх острозьких видань — «Василия Великого книга о постничестве» 1594 р. Надрукована вона на добротному папері в повний аркуш, крупним шрифтом, у дві фарби. Складання і верстка здійснені грамотно і дбай-

Заставка з «Книжицы в десяти отделах».

ливо. Скрізь однакові спуски, добре закомпонований текст на сторінках і розгортках, залишено великі поля. Книга багата художніми прикрасами. І хоч більшість з них перенесена з попередніх видань, про що мова буде нижче, сприймаються вони по-новому і цілісно.

Може найменш вдалим вийшов у книзі титул, саме той елемент художнього оздоблення, який повинен бути найкращим, бо з нього починається ознайомлення з виданням. Він оздоблений зверху і знизу вузькими смужками рослинного орнаменту, які потім використані в тексті як заставки, а з боків — тонкими планками з нанесеними на них скісними рисками.

Взагалі треба сказати, що титульна сторінка ні в полемічних, ні в богослужбових виданнях острозької друкарні не набула дальшого розвитку. Немає жодного титулу, який хоч би в незначній мірі дорівнював красі і художній довершеності титульної сторінки острозької «Біблії». Правда, художнє оздоблення «Біблії» в цілому залишилось недосяжним для наступних друкарів. Але коли в заставках, ініціальних літерах, кінцівках острозьких видань помітні творчі пошуки і нерідко цікаві знахідки, у титульних сторінках цього не видно.

Повернемось до розглядуваної книги. На звороті титулу вміщено герб князя Острозького, який своїм малюнком нагадує таке ж зображення в острозьких «Новому завіті» і «Біблії». Винятково цікавою роботою в книзі є фронтиспис із зображенням Василя Великого в багатій, вигадливій архітектурній рамці. Постаць святого дещо видовжена, зображена в профіль, голова злегка нахилена і трохи звернена до глядача. Риси обличчя, складки одягу добре промодульовані, штрихи легкі. Вся фігура словнена внутрішнього спокою, ренесансної зрівноваженості.

Натомість обрамлення справляє цілком інше враження. Переважане архітектурними деталями, химерними масками, важкими пуч-

ками плодів і квітів, воно ніби все в русі, в нервовому неспокої, у примхливій грі ліній, об'ємів і площин.

Перед нами, безумовно, твір талановитого, досвідченого майстра, добре обізнаного з тогочасним вітчизняним і західноєвропейським мистецтвом, людини, яка бездоганно володіла різцем.

Хто ж міг бути цим майстром?

В останній своїй роботі А. С. Зернова, вивчаючи друкарську та мистецьку діяльність Петра Мстиславця, висловила припущення, що

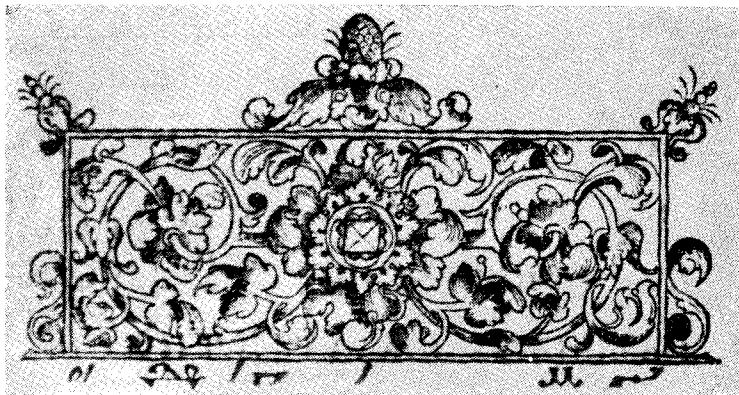
Фронтиспис з «Книги о постничестве». Острого, 1594 р.

до п'яти гравюр, виконаних ним у Вільно в 1575—1576 рр. (чотири євангелісти з «Четвероєвангелія» і зображення Давида з «Псалтиря»), слід додати шосту — розглядуваний фронтиспис⁴. Таке сміливе припущення не позбавлене підстав. Справді, порівнюючи фронтиспис «Книги о постничестве» з віленськими роботами Мстиславця, доводиться визнати, що це твори одного й того ж майстра, настільки близькі вони не тільки загальним стилем виконання, але й, що дуже важливо, деталями.

⁴ А. С. Зернова. Первопечатник Иван Тимофеев Мстиславец. «Книга», вып. 9. М., 1964, стор. 108—109. В цій статті, до речі, А. С. Зернова висловила думку про те, що Мстиславец деякий час працював в Острозі.

На фронтисписі «Книги о постничестве» є дві незвичайні чорні плями: одна з них знаходиться на розгорнутих аркушах книги перед Василем Великим, друга — збоку, всередині скісного прямокутника на колоні. Появу цих плям, які ніяк не в'яжуться з іншими елементами гравюри, А. С. Зернова пояснює так. Дошка була підготовлена Мстиславцем раніше для зображення іншої особи. Ім'я цієї особи було вигравіруване на колоні в скісній прямокутній рамці, на розгорнутих аркушах були вміщені початкові слова твору. Згодом, щоб пристосувати дошку для зображення Василя Великого, довелося попередні написи затерти друкарською фарбою, а ім'я святого надрукувати поверх гравюри набором. Таке пояснення здається нам вірогідним.

З ім'ям Мстиславця слід пов'язати виконання не тільки фронтиспису «Книги о постничестве», але і її шрифту, заставок та ініціальних літер. Книга набрана крупним шрифтом «Четвероевангелія» 1575 р.

Заставка з «Книги о постничестве».

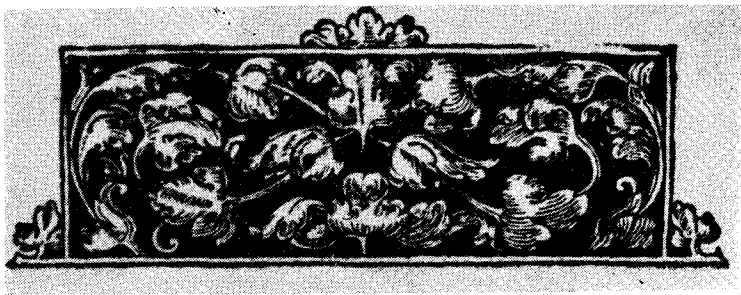
Звідти ж взято заставки та великі узористі літери «М», «П», «В». В ініціалах Мстиславець не вносив змін. Вони зберігають характер заголовкових літер московського «Апостола». Заставки ж віленський друкар переробив, наблизивши їх до смаків нового середовища: позбавив чорного фону, пом'якшив контури листків і плодів, застосував нові композиційні прийоми, ввів нові орнаментальні мотиви.

Цікава доля єдиної в «Книзі о постничестве» плетінчастої кінцівки. Дошка її вивезена першодрукарями з Москви, де з неї надруковано заставку на 150-му аркуші другого видання московського «Часівника» 1565 р. Вдруге з неї було відбито кінцівку в заблудівському «Євангелії» 1569 р. Хто одержав її при розділі друкарських матеріалів між Мстиславцем і Федоровим у Заблудові, невідомо. У наступних виданнях ні той, ні другий її не вживав. Кінцівка з'являється в Острозі в 1594 р. і вже не сходить зі сторінок острозьких видань. Цікаво зазначити, що це не єдиний приклад використання прикрас московського «Часівника» в оздобленні острозьких видань. Ще раніше в острозькому «Збірнику» 1588 р. в єдиній заставці використано прикрасу з дошки «Часівника». До речі, в острозькому «Збірнику» з'являється новий шрифт, що приходить на зміну шрифту «Біблії». Він трохи більший (очко дорівнює 2 мм), чіткішого малюнка. Цим шрифтом надруковано більшість наступних полемічних і богослужбених видань острозької друкарні.

З наступних видань слід відмітити «Маргарит» (зібрання повчаль-

них слів Іоанна Златоустого) 1595 р., «Правило истинного живота християнського» 1598 р. і «Часослов» 1602 р. «Маргарит» і «Часослов» — книги середнього формату, набрані шрифтом острозького «Збірника» («Маргарит») і крупним шрифтом «Четвероєвангелія» Мстиславця («Часослов»). Обидві книги прикрашені численними заставками, відбитими з дошок останнього третього віленського видання Мстиславця — «Часовника».

Більш оригінальним і ближчим до острозьких традицій є оздоблення третього з названих видань — «Правила...», виданого «повелением» князя Острозького «трудом многогрешного Василя». Книга невеликого формату, набрана шрифтом острозького «Збірника». Титул звичайний, наборний. Зате на його звороті знаходимо нове розкішне зображення герба князя Острозького в соковитому овалному вінку з плодів. На особливу увагу заслуговують заставки та ініціальні літери. Заставок у книзі п'ять. Одна з них більш-менш оригінального малюнка, три інші

Заставка з «Маргариту». Острог, 1595 р.

виконані в стилі заставок «Біблії» і «Нового завіту». Але виконані з такою майстерністю, що мимоволі напрошується питання, а чи не був майстер цих заставок учнем славнозвісних острозьких першодрукарів. До речі, в літературі уже висловлене припущення, що Василій вчився друкарства у Федорова⁵. А може не тільки друкарства, але й граверства?

П'ята заставка відбита з дошки московського «Часівника». Ініціальні літери, як і в «Біблії», заключені в прямокутні рамки, мають чорний фон. Проте малюнок літер і їх декоративне оточення — інші. Вони також запозичені з «Біблії», але не острозької, а з «Біблії» Скорини.

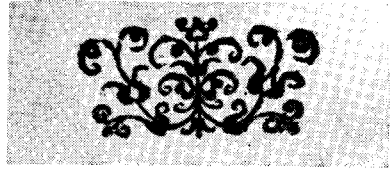
З останніх видань острозької друкарні слід згадати «Требник» 1606 р., «Лекарство на оспалый умысел человекый» 1607 р. і «Часослов» 1612 р.

Дві перші книги видані середнім форматом. У «Требнику» заставки повторені з «Маргариту», кінцівки — велика плетінчаста з «Маргариту», дрібні рослинні з полемічних видань «Отпису», «Апокрисиса» і «Книжиць». «Требник» по суті є єдиним острозьким виданням, весь текст якого набрано шрифтом федоровського «Апостола». Очко шрифта чисте, відбитки виразні. Напевно, для цього видання було зроблено новий відлив шрифта з точним збереженням його характеру.

«Лекарство на оспалый умысел человекый», передмову до якого написав острозький діяч «презвітер» Діаман, брат керівника антифеодаль-

⁵ К. Копержинський. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі. «Бібліологічні вісті», 1924, № 1—3, стор. 76.

ного селянсько-козацького повстання на Україні в кінці XVI ст. Северина Наливайка, в художньому оздобленні повторює попередні острозькі видання. В книзі є гравюра, вміщена на звороті останнього аркуша передмови. На ній зображено трираменний хрест на фоні архітектурної споруди з двома вежами. В основу гравюри покладена така ж композиція з львівського «Октоїха» 1601 р. з деякими змінами. Разом із фронтисписом «Книги о постничестве» та двома різними за малюнком зображеннями герба князя Острозького гравюра «Лекарства» складає нечисленну групу сюжетно-фігуральної гравюри острозьких видань.

Кінцівка з «Требника». Острого, 1606 р.

В «Часослові» 1612 р.— останньому виданні острозької друкарні — найбільш цікавими є заставки. Дві з них, виконані білим штрихом по чорному, свідчать про те, що й на початку XVII ст. традиції «Біблії» і «Нового завіту» ще не втратили привабливості. Вони не копіюють прикрас названих книг, але тонким розумінням декоративної краси білої плями, легкістю і плавністю ритму нагадують чудові прикраси острозьких першодрукарів. Інший характер має третя заставка, якою відкривається книга. Вона, напевно, належить майстрові, якого почали приваблювати стрятинські прикраси. Тут бачимо вкомпоноване в рослинну орнаментику погрудне зображення Христа і крилатих ангелів — перший зразок орнаментально-фігуральної заставки в острозьких виданнях.

Герб князя Острозького з «Лекарства на оспалый умысел чловечий». Острого, 1607 р.

Такий загалом характер художнього оздоблення книг, виданих в Острозі. До острозьких видань слід віднести ще дві дерманські книги — «Октоїх» (1604 р.) і «Лист Мелетія патріарха Александрійського до єпископа Іпатія Потєя» (1605 р.). На думку деяких дослідників, острозька друкарня деякий час працювала не в Острозі, а в Дермані — маєтку князя Острозького за 20 верст від Острога⁶. Туди її було перевезено наприкінці 1602 або на початку 1603 р. З 12 квітня 1603 р. по 12 вересня 1604 р. в Дермані надруковано «Октоїх», а в лютому 1605 р. «Лист Мелетія». В тому ж 1605 р. друкарню повернуто назад до Острога.

В діяльності острозької друкарні з 1603 по 1605 рр., якщо судити з книг, що дійшли до нашого часу, спостерігається перерва. У дерман-

⁶ С. Маслов. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. «Бібліологічні вісті», 1924, № 1—3, стор. 41—42.

ських виданнях, зокрема в добре оздобленому «Октоїху», використані в основному ті ж друкарські матеріали, що й в книгах, виданих у самому Острозі. Це стосується і шрифту (ним в Острозі надруковано «Збірник», «Маргарит», полемічні видання тощо), і декоративних прикрас — заставок та кінцівок. На другому аркуші другого рахунку знаходимо заставку, якою прикрашено перший аркуш першого рахунку «Книги

Заставка з «Октоїха». Дермань, 1604 р.

о постничестве». Одна велика і дві вузькі заставки відбиті з дошок «Четвероевангелія» Мстиславця. Інші заставки напевно оригінальні, але виконані повністю в стилі прикрас віленського друкаря. Кінцівок у книзі три: одна сюжетна (в ромбовидну фігуру заключено малюнок з хрестом і монастирською стіною), друга — плетінчаста, привезена з Москви і використана в «Книге о постничестве» та інших острозьких виданнях, і третя — рослинна. Цікаво, що третя кінцівка за своїм призначенням — орнаментована ініціальна літера «Т», використана більше нівстоліття тому в московському анонімному виданні — широкоформат-

Кінцівка з «Октоїха».

ному «Псалтирі». Крім заставок та кінцівок, «Октоїх» прикрашений наборним титулом і двома гравюрами — другим розкішним гербом Острозького і композицією із зображенням трираменного хреста на фоні монастирських мурів. Ця гравюра скопійована з аналогічної композиції у львівському «Октоїху» 1601 р.

Характерною рисою оформлення острозьких видань післяфедоровського періоду є те, що гравери в основному не копіювали першодруків, а створювали оригінальні композиції. В оздобленні книг тісно переплітаються острозькі традиції з традиціями інших східнослов'янських друкарень того часу. В острозьких виданнях зустрічаються друкарські матеріали і композиції з львівської, стрятинської, двох московських друкарень (державної і анонімної) і особливо багато з віленської дру-

карні, де продовжував свою діяльність Петро Мстиславець. Разом з тим і острозькі книги мали значний вплив на оздоблення багатьох видань українських, російських, білоруських і навіть південнослов'янських друкарень.

Оздоблення острозьких видань становлять переважно декоративно-орнаментальні прикраси. Сюжетно-фігуральна гравюра тут так і не набула розвитку. Навіть титульна сторінка, яка вперше зародилась в Острозі, була зведена до рядового елемента. В цьому відношенні острозька друкарня післяфедоровського періоду поступається не тільки перед львівською братською друкарнею, але й перед такими, як стрятинська і крилоська, що діяли одночасно з нею. Ця обставина, однак, не знижує ролі, яку відіграла острозька друкарня в історії українського і взагалі східнослов'янського книгодрукування, зберігши й розвинувши далі друкарські і мистецькі традиції Івана Федорова та Петра Мстиславця.

Я. П. ЗАПАСКО

ОФОРМЛЕНИЕ КНИГ ОСТРОЖСКОЙ ТИПОГРАФИИ В ПОСЛЕФЕДОРОВСКИЙ ПЕРИОД

Резюме

В статье рассматривается оформление острожских печатников, продолжающих творческие традиции И. Федорова.

Ja. P. ZAPASKO

THE BOOKS DECORATION IN THE OSTROG PRESS DURING THE POST-FYODOROV PERIOD

Summary

The article discusses the art of decoration of Ostrog printers, which have been continued I. Fyodorov's creative trend.
